

DEMOGRAFSKA ANALIZA U PROSTORNIM PLANOVIMA NACIONALNOG NIVOA - ISKUSTVA I PREPORUKE -

Pet Vasić¹, Vera Gligorijević²

Apstrakt: Značaj demografske analize u prostornim planovima različitog nivoa ne bi trebalo da bude upitan, ali se u praksi obim, detaljnost i dubina demografske analize povećavaju sa nivoom planskih dokumenata. Međutim, jedino što bi trebalo da pravi razliku kada je različit teritorijalni obuhvat demografske analize u pitanju, jeste različit uticaj komponenti kretanja stanovništva. Viši teritorijalni nivo, niži značaj migracija i obrnuto. U tom smislu, nesumnjivo je da vitalne komponente kretanja stanovništva imaju dominantnu ulogu u okviru demografske analize za potrebe planova na nacionalnom nivou. Vitalne komponente kretanja stanovništva i starosno-polna struktura kao njihova rezultanta predstavljaju demografsku bazu za formiranje broja, veličine i starosnog sastava domaćinstava koja su u demografskoj analizi u prostornim planovima nepravedno izostavljena. Naime značajan deo planiranja je u tesnoj vezi sa brojem, strukturom, distribucijom i prosečnom veličinom domaćinstva. Neki od aspekata prostornog planiranja nacionalnog nivoa koji su visoko uslovljeni veličinom, brojem i prostornom distribucijom domaćinstava jesu saobraćajna infrastruktura, uređenje naselja, kapacitet i diverzifikacija javnih službi, privatno stanovanje, energetska i telekomunikaciona infrastruktura (u sektoru domaćinstva), upravljanje komunalnim otpadom, itd. iz čega proističe važnost demografske analize domaćinstava.

Ključne reči: fertilitet, mortalitet, domaćinstva, popis stanovništva, prostorno planiranje.

DEMOGRAPHIC ANALYSIS IN THE SPATIAL PLANS OF THE NATIONAL LEVEL - EXPERIENCES AND RECOMMENDATIONS -

Abstract: The importance of demographic analysis in spatial plans of different levels should not be questioned, but in practice the scope, detail and depth of demographic analysis increase with the rise of the level of planning documents. However, the only thing that should make a difference when the different territorial coverage of demographic analysis is in question, is the different influence of the components of population change. Higher territorial level, the lower importance of migration and vice versa. In this sense, there is no doubt that vital components of population change play a dominant role in demographic analysis for the purposes of plans at the national

1 Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Studentski trg 3/III, petar.vasic@gef.bg.ac.rs

2 Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Studentski trg 3/III, vera.gligorijevic@gef.bg.ac.rs

level. Vital components of population change and age-sex structure as their result represent a demographic basis for the formation of the number, size and age composition of households that are unfairly omitted from the demographic analysis in the spatial plans. Namely, a significant part of planning is closely related to the number, structure, distribution and average household size. Some of the aspects of national spatial planning that are highly conditioned by the size, number and spatial distribution of households are traffic infrastructure, settlement planning, capacity and diversification of public services, private housing, energy and telecommunications infrastructure (in the household sector), municipal waste management, etc. hence the importance of demographic analysis of households.

Key words: fertility, mortality, households, population census, spatial planning.

UVOD

Standardna demografska analiza u prostornim planovima obuhvata uobičajene celine, od analize i ocene stanja, preko ocene ograničenja i potencijala, ciljeva razvoja i strateških prioriteta, do mera i instrumenata za dostizanje postavljenih ciljeva i prioriteta. Međutim, priroda demografske fenomenologije koja, zapravo, čini suštinu svake od navedenih celina, traži dodatno promišljanje iz nekoliko razloga. Do sada, problemsku bazu demografske analize u prostornim planovima Republike Srbije činile su tematske celine u vezi sa populacionom dinamikom, prostornom distribucijom i migracijama, demografskim starenjem, radnom snagom i ljudskim kapitalom, i demografskim projekcijama, kao što je slučaj i u najnovijem Prostornom planu Republike Srbije (PPRS) za period od 2021. do 2035. godine. Promišljanje o načinu izrade demografske analize i njenoj strukturi nameće nekoliko ključnih problema. Naime, često je problemska osnova demografske analize i njena „dubina“ u prostornim planovima određena „stručnim i naučnim“ kapacitetom angažovanih istraživača koji opada sa opadanjem teritorijalnog nivoa na koji se PP odnosi. Međutim, čini se da se u PP nacionalnog nivoa ne pridaje dovoljno značaja komponentama prirodnog kretanja stanovništva iz čega može proisteci niz sistemskih „grešaka“, a na kojima se temelji svako dalje planiranje. Drugo, struktura problemskih celina izostavlja jedan, potencijalno veoma važan, aspekt demografskog razvoja, a to su demografske karakteristike domaćinstava i perspektive njihovog razvoja. Naime značajan deo planiranja je u tesnoj vezi sa brojem, strukturom, distribucijom i prosečnom veličinom domaćinstva, koje je u demografskoj analizi prostornih planova potpuno zanemareno kao funkcionalna socio-demografska ćelija. Neki od aspekata prostornog planiranja nacionalnog nivoa koji su visoko uslovljeni veličinom, brojem i prostornom distribucijom domaćinstava jesu saobraćajna infrastruktura, uređenje naselja, kapacitet i diverzifikacija javnih službi, privatno stanovanje, energetska i telekomunikaciona infrastruktura (u sektoru domaćinstva), upravljanje komunalnim otpadom, itd.

I treće, ciklus izrade PPRS je u značajnom vremenskom raskoraku sa ciklusom sprovođenja popisa stanovništva u Srbiji. Koordinacija i sinhronizacija ova dva dokumenta/izvora podataka od državnog značaja ima veliku važnost jer, kao što je to bio slučaj u PPRS 2010-2020, tako i u slučaju najnovijeg PPRS 2021-2035, plan se temelji na demografskoj analizi sa visokim rizikom za grešku, naročito kada je demografska budućnost u pitanju. Očigledno je da se demografskom elementu u prostornom planiranju ne pridaje dovoljan značaj kada je sasvim zadovoljavajuće raditi na podacima koji su stari 10 godina. Međutim, previđanje činjenice da gotovo svi aspekti antropogenog delovanja koje pokriva prostorni plan direktno zavise od demografskog kretanja, vodi u formulaciju strateških ciljeva koji se mogu pokazati kao neostvarivi u svakoj od osam tematskih oblasti.

Komponente prirodnog kretanja stanovništva

Deo kritika upućenih na račun strukture demografske analize u prostornim planovima nacionalnog nivoa, upravo se odnosi na komponente prirodnog kretanja stanovništva. Konkretno, naročito je značaj mortaliteta u oblikovanju demografskog sastava stanovništva Srbije i pre

izbijanja kovid krize bio nepravedno minimizovan. Uobičajena paradigma da je proces demografskog starenja u uslovima niske smrtnosti dominantno određen stepenom „nedovoljnosti“ rađanja, može se pokazati kao tačna samo na prvi pogled. Tumačenja visokog nivoa opšte smrtnosti u Srbiji kao posledice nepovoljnog starosnog sastava „padaju u vodu“ kada se smrtnost analizira prema starosti, polu i uzroku smrti. Možda se čini irelevantno za potrebe prostornog planiranja, ali detaljna analiza smrtnosti može ukazati na potencijalni prostor za poboljšanje, pa čak i preokret populacione dinamike. Poznati su primeri „benchmark“ projekcija stanovništva u okviru kojih se testiraju hipoteze o komponentama kretanja stanovništva. Ovakve projekcije stanovništva mogu prikazati hipotetičku demografsku budućnost u uslovima dostizanja nulte preventabilne smrtnosti, a poznato je da Srbija dugi niz decenija beleži veoma loše rezultate na polju redukcije smrtnosti u evropskim okvirima, što rezultira u konstantnom zaostajanju u produžetku očekivanog trajanja života (Marinković, 2021; Galjak, 2014). Visoke stope smrtnosti starijeg sredovečnog stanovništva, naročito od uzroka koji se smatraju izbežnim /predupredivim ukazuju na značajan prostor za delovanje zdravstvene politike, koja može imati i demografski definisane ciljeve, a prostorna analiza smrtnosti može predstavljati značajnu informaciju za različite aspekte planiranja.

Međutim, početak kovid krize u Srbiji u proleće 2020. godine bacio je potpuno novo svetlo na smisao analize smrtnosti od preko 30 hiljada stanovnika nakon samo godinu i po dana od početka epidemije u Srbiji, uzimajući u obzir i nejednaku teritorijalnu distribuciju, značajno je uticao na populacionu dinamiku. Čini se da je svetska (a naročito evropska) nauka olako prihvatila postulate epidemiološke tranzicije (Omran, 1971) arogantno dozvoljavajući sebi generalizujuće i opšte važeće zaključke nakon samo veka ili dva iskustva moderne medicine, ali i demografskog iskustva. Istraživači društvenog usmerenja ignorisali su milenijume iskustva ljudske civilizacije, i samo iz razloga što to iskustvo nije bilo naučno-metodološki artikulirano, prepostavili da je savremeno društvo u stanju da prkosi biološkim zakonima prirode. Demografija se po svojoj prirodi bavi pitanjima života i smrti te se, čak i u sferi prostornog planiranja, ova njena prava priroda ne sme minimizovati. Postulate demografskog starenja i epidemiološke tranzicije biće potrebno ponovo pisati uzimajući u obzir starosnu distribuciju viška smrtnosti, a naročito distribuciju prema uzroku smrti. Upravo ista takva arogancija i „robovanje utisku“ sadašnjeg trenutka ne dozvoljava demografima da u izradi projekcija stanovništva predvide potencijalne „prelomne tačke“ u demografskom razvitku. Ovakva kratkovidost, na primeru Srbije, se ogleda i u „lajt motivu“ ulaska Srbije u EU i pretpostavljenog toka migracija koji iz njega proističe, što je do sada konstantno dovodilo do izvesne projekcije „greške“. Uporno oslanjanje na pretpostavljeni prelomni (sudbonosni) događaj, koji se možda i neće desiti, dovodi do formulacije toka demografske budućnosti koja može značajno odstupati od realnosti, čineći takve projekcije stanovništva delimično „neupotrebljivim“. Analogno tome, pretpostavke teorije demografske tranzicije (i svih njenih daljih derivata....druge, treće, četvrte....n-te) temelje se na, istorijski posmatrano, veoma kratkom iskustvu sniženja vitalnih stopa, potpuno ignorišući višemilenijumski ekvilibrijum visokih vitalnih stopa ljudske (pa i većine ostalih životinjskih) populacije. Koliko bude veći stepen naučne arogancije i egocentrizma koji nam dozvoljava da pomislimo da se baš mi nalazimo u prelomnom, presudnom i osvešćujućem trenutku istorije i nauke, od koga počinje (ili se završava) određeni model rađanja i umiranja, utoliko će greške naših zaključaka, pretpostavki i prognoza biti „pogrešnije“. Često upravo takav, krut, naučno-metodološki pristup ne dozvoljava da se naslute neverovatni preokreti toka ljudske istorije (vatra, točak, naježda Mongola, električna energija, internet, itd).

Činjenica da u poslednjih 100 godina (naročito na evropskom tlu) nije bilo ozbiljnije epidemije, očigledno nije razlog da pretpostavimo da je epidemiološka tranzicija „završena stvar“. Na stranu svo dosadašnje elaboriranje, ali tri važne posledice po demografski razvitak stanovništva Srbije su mogle biti uzete u obzir u demografskoj analizi samo da su ciklusi Popisa stanovništva i PPRS međusobno sinhronizovani. Planski period tek počinje da teče, a demografska analiza je, ne greškom demografa, već omanula u tumačenju, opisu i predviđanju modela rađanja, umiranja i migracija i njihovog uticaja na demografsku strukturu i brojnost stanovništva, nakon čega se postavlja pitanje na temelju kakve demografske baze se zasniva PPRS 2021-2035, jesu li strateški prioriteti pravilno postavljeni i hoće li zacrtani ciljevi zaista i biti ostvareni?

Demografske strukture

Demografske strukture koje se analiziraju za potrebe prostornih planova nacionalnog nivoa su sužene raznovrsnosti, jer demografska analiza svakako nije primarna u izradi prostornih planova. Međutim, ovakav način racionalizacije i zapostavljanje analize ostalih demografskih struktura (polne, bračne, etničke, profesionalne, konfesionalne, itd.) može dovesti do nedovoljno precizne interpretacije populacione dinamike, prirodnog i migracionog kretanja stanovništva, a naročito kada su u pitanju demografske projekcije. Analiza regionalnih disproporcija u razmeštaju muškaraca i žena, posebno unutar starosne kategorije 20-40 godina, mogla bi da doprinese boljem razumevanju opadanja stopa bračnosti, i sa njima povezanih stopa bračnog fertiliteta, posebno u perifernim seoskim sredinama, gde je narušena polna ravnoteža među mlađim sredovečnim stanovništvom. Polni disbalans unutar udadbeno-ženidbene dobi stanovništva seoskih i gradskih naselja, jeste ograničavajući faktor funkcionalnoj socijalnoj organizaciji i populacionom rastu, a osim sa stanovišta bračnosti i fertiliteta, zastupljenost muškaraca i žena unutar organizacija, indikator je dostignute rodne ravnopravnosti na tržištu rada i na različitim nivoima izvršne vlasti. Stoga bi u sadržaj demografske analize višestruko bilo korisno uključiti analizu stanovništva prema polu (prostorni razmeštaj i institucionalnu zastupljenost polova).

Još jedna struktura koja je nepravедno izostavljena iz demografske analize za potrebe prostornog planiranja jeste struktura domaćinstava prema broju članova, njihovoj starosti, i porodičnom sastavu. Demografska struktura domaćinstava je jedan od opredeljujućih faktora kada su u pitanju lična i javna potrošnja, zaposlenost, prostorna mobilnost i mnogi drugi aspekti funkcionisanja ove socioekonomske ćelije koji su od značaja za prostorno planiranje. Domaćinstvo kao zajednica koja se temelji na zajedničkom stanovanju i zajedničkom ekonomskom funkcionisanju podrazumeva zajedničku nabavku i korišćenje trajnih i polutrajnih dobara, infrastrukturnu opremljenost, usluge javnih službi, transporta i komunalnih usluga. U tom smislu, čini se da je za potrebe planiranja od daleko većeg značaja broj, prostorna distribucija, veličina i starosna struktura domaćinstava, nego jednostavno mnoštvo stanovnika različitih demografskih i socioekonomskih karakteristika. Jedno domaćinstvo najčešće znači jedan (ili više) stan, jedan automobil, jedan priključak na kanalizaciju, vodovodnu mrežu, jedan priključak na gas, jedan priključak na elektro mrežu, jedan priključak na internet i kablovsku televiziju, jednu poresku prijavu, jedan zahtev za legalizaciju objekta, jednu veš mašinu, jedan šporet, jedan račun za infostan, itd. U svakom slučaju, domaćinstvo kao zajednički korisnik mnogih roba i usluga (pa i onih koje se razmatraju kroz prostorne planove) predstavlja osnovnu potrošačku jedinicu koja svim svojim članovima obezbeđuje ekvivalent jednake potrošnje i u tom smislu je i te kako opravdano analizirati broj, prostornu distribuciju i strukturu domaćinstava i izrađivati projekcije domaćinstava za potrebe prostornih planova nacionalnog (ali i nižih) nivoa.

Uvid u strukturu domaćinstava prema porodičnom sastavu, kao i u prostorni razmeštaj tako klasifikovanih domaćinstava, pruža kvalitativnu dimenziju distribucije ukupnog stanovništva. Iako se kvalitativna dimenzija može dobiti i na osnovu distribucije prema standardnim demografskim obeležjima, poput starosti, obrazovanja ili ekonomske aktivnosti, analiza domaćinstava prema tipu porodice osvetljava vidove veza među članovima domaćinstva od kojih su za proces planiranja najbitnije ekonomske i srodničke. Upravo su ove veze ključne za razumevanje savremenih mehanizama demografskog ponašanja, koji se od tradicionalnih razlikuju u skladu sa promenjenim kulturoloških vrednostima i normama. Prostorna analiza domaćinstava prema porodičnom sastavu dala bi uvid u zastupljenost dva tipa domaćinstva koja zahtevaju naročiti pažnju planera (posebno za urbano planiranje). To su jednoroditeljske porodice (porodično domaćinstvo sačinjeno od jednog roditelja sa detetom ili decom) i samačka domaćinstva mlađih članova društva. Ova dva tipa predstavljaju najbrže rastuće kategorije domaćinstava u svetu, ali i u Srbiji. Dok je pitanje starijih samačkih domaćinstava dobro poznato stručnoj javnosti tokom više decenija, tačno onoliko koliko traje i period intenzivnog starenja stanovništva Srbije, jednoroditeljske porodice i samačka domaćinstva mlađih članova su pozornost javnosti privukli tek u poslednje dve decenije, kada je njihovo učešće u strukturi domaćinstava naglo poraslo.

Domaćinstvo tipa jednoroditeljske porodice predstavlja zajednicu u kojoj se potrebe za socijalnim servisima dosta razlikuju u odnosu na potrebe potpune porodice (bračni ili vanbračni par

sa decom), a u 2011. godini ovakvih je domaćinstava bilo oko 300 000 (oko 12% od ukupnog broja domaćinstava). Do danas je se taj broj sigurno približio jednoj petini ukupnog broja domaćinstava. Dok je u potpunim porodicama dobrovoljnom podelom poslova između oba roditelja, moguće prihvatiti standardne rasporede radnih sati, to u slučaju jednoroditeljskih porodica nije jednostavno postići, a sve se češće nameće potreba za fleksibilizacijom rada i obaveznog obrazovanja dece, kako u smislu lokacije, tako i u smislu dnevnog i nedeljnog rasporeda radnih i školskih obaveza (Fagnani, 2011). Sa ovim pitanjem su povezani problemi adekvatnog javnog saobraćaja, dostupnost usluga i pristupačnost odgovarajućeg stambenog prostora, koje se u ovom slučaju mora prilagoditi resursima koji su limitirani samo jednim dohotkom u porodici. Stoga su jednoroditeljske porodice u većem riziku od siromaštva nego što su to drugi tipovi porodica (Riederer et al., 2017), naročito potpune porodice sa jednim detetom ili bez dece.

Osim jednoroditeljskih porodica, u demografskoj analizi planova višeg reda potrebno je pronaći prostor za analizu prostornog razmeštaja samačkih domaćinstava. Samačka domaćinstva su veliki izazov za planersku praksu, posebno ako je potrebno iznaći rešenja kojima se osigurava potreban nivo usluga starom stanovništvu koje živi samo. Iako se čini da je ovo pitanje u prostornom smislu rezervisano za seoske sredine, od ovog problema nisu pošteđena ni gradska naselja, jer je porast urbanih samačkih domaćinstava znatan, a resursi potrebni za pružanje potrebne nege i servisa sve više ograničeni. No, osim starog stanovništva koje živi samo, u svetu i Srbiji je sve više samačkih domaćinstava među licima koja su u optimalnoj radnoj i reproduktivnoj dobi. Samački život je indikator modernih stremljenja mladih ljudi ka samoostvarenju, potvrda nezavisnosti i težnje da se partnerski život, a sa njim i roditeljstvo, privremeno, a ponekad i trajno, odlože. Učešće samačkih domaćinstava mladih članova društva bi bilo veće da nije ekonomskih, ali i psiholoških faktora koji u našoj zemlji otežavaju tranziciju u odraslost. Samačka domaćinstva su sa stanovišta održivosti resursa, odnosno potrošnje javnog i stambenog prostora, električne energije i drugih resursa, neracionalan i skup životni aranžman. Sa rastom broja samačkih domaćinstava među mladim članovima društva, povezana je njihova izrazita prostorna koncentracija u velikim gradovima, s obzirom da su samci/ce mahom visokoobrazovana i dobro plaćena radna snaga, zaposlena u sektoru usluga zasnovanih na znanju koje su urbano utemeljene. Kako ove usluge odlikuje koncentracija u centralnoj poslovnoj zoni, gradovi postaju sve više polarizovani prema strukturi rezidenata, a nju mahom diktira cena stambenog prostora. Sa tim u vezi je proces prostornog izmeštanja porodica sa decom, koje se iz centralnih gradskih zona sele ka komfornijim a jeftinijim periurbanim lokacijama (Gligorijević, 2018).

Svoje mesto u planovima višeg reda mora dobiti i detaljnija analiza prostornog razmeštaja upravo porodica sa decom, tipa domaćinstava koji je u Srbiji u opadanju, bez obzira koji region se posmatra. Porodice sa decom su oslonac svake zajednice, a njihova pozicija u funkcionalnoj organizaciji gradova i sela zavisi od adekvatnih politika stanovanja, obrazovanja, bezbednosti i zdravstvene zaštite. Danas je rast ekonomskih nejednakosti uzrokovao povećanje jaza između porodica sa decom i drugih tipova porodica i domaćinstava, i implicirao potrebu za organizovanijim delovanjem institucija u cilju stvaranja uslova za život i napredak porodicama najrazličitijeg socioekonomskog statusa. Ni noviji urbani razvoj ne ide na ruku prosperitetu porodica sa decom, posebno u razvijenim zemljama. Nakon decenija propadanja centralnih gradskih zona i suburbanizacije tokom prošlog veka, u 21. veku gradovi razvijenih zemalja se obnavljaju usled kulturološkog zaokreta koji favorizuje život u centralnim gradskim zonama. U urbanoj obnovi pretežno učestvuje mlađe sredovečno stanovništvo bez dece i samo određene delatnosti (Gligorijevic et al., 2014).

U dalja istraživanja porodica sa decom trebalo bi uključiti koncept ekonomske nesigurnosti (ranjivosti), posebno ukoliko se istražuju porodice u gradovima. U decenijama koje dolaze se može očekivati da ranjive porodice, kojima pripadaju porodice sa decom, imaju sve teži pristup adekvatnom stanovanju, obrazovanju, raznovrsnim kulturnim sadržajima, efikasnijem javnom prevozu, proširenim zelenim površinama i sličnim sadržajima. Takođe, bilo bi oportuno istražiti benefite koje gradovima donosi prosperitet porodica sa decom. Najvažniji benefit koji se unapređenjem položaja porodica sa decom u funkcionalnoj organizaciji grada može postići, jeste benefit jednakosti i pravednije raspodele resursa. U gradovima čiji su rezidenti sve starosne grupe

stanovništva, (city for all), javna infrastruktura se kreira za potrebe dece, a kao rezultat se postiže veća bezbednost i komfor i za druge starosne kohorte, posebno za stara lica. To podrazumeva bezbednije pešačke zone, redukovanje saobraćajne gužve, sigurnije pešačke prelaze, opremljenije parkove, više zelenih površina i dr. I kulturni diverzitet grada umnogome zavisi od prosperiteta porodica sa decom. Kada žive u gradovima, deca su od najranijeg uzrasta izložena najrazličitijim kulturnim aktivnostima, a mogućnost da ostvare interakciju sa decom i odraslima različitog porekla i socioekonomskog statusa, značajna je za njihov dalji razvoj. Upravo deca i porodice sa decom, usled prirode zadovoljenja osnovnih životnih funkcija, čine najvitalniji segment svakog grada i predstavljaju potencijal za stvaranje najraznovrsnijih vidova socijalnog kapitala. Savremeno prekomponovanje porodičnog sastava stanovništva i domaćinstava ima za posledicu nastanak velikih ideoloških razlika između stanovništva perifernih i centralnih zona i regiona, a razlike koje se među njima stvaraju, pojedini autori (Kotkin, 2017) vide kao veće od onih koje su nekad postojale na relaciji selo-grad. Stoga je za prostornu i socijalnu integraciju slabije razvijenih oblasti nužna temeljna analiza domaćinstava prema porodičnom sastavu, zajedno sa drugim obeležjima domaćinstava.

Ne preuveličavajući značaj demografske analize u prostornim planovima nacionalnog nivoa, ističemo da bi, u skladu sa najaktuelnijim saznanjima i tendencijama demografske nauke, za sam kvalitet planskih dokumenata veoma značajno bilo usaglasiti strukturu i dubinu demografske analize. Demografska analiza strukturirana na ovakav način bi svakako dala neke nove uvide u „fina pomeranja“ u kretanju i strukturama stanovništva, a to saznanje bi svakako doprinelo boljoj formulaciji strateških prioriteta i stepenu njihove ostvarivosti u toku planskog perioda.

LITERATURA:

Omran, A. R. (1971). The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol 29: 509–538

Глигоријевић, В. (2018). Породице са децом у Београду: Просторно-демографска анализа, стр. 605-613. У *Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља*. Ур. Филиповић, Д., Шантић, Д., Марић, М. Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду - Географски факултет

Gligorijevic, V., Devedzic, M., Ratkaj, I. (2014). Localization factors and development strategies of producer services: the case study of Belgrade, Serbia. *Acta geographica Slovenica*, 54-1, 131–140.

Fagnani, J. (2011). Work-Family Life Balance, in *The Future of Families to 2030*, OECD, Paris.

Riederer, B., Philipov, D., Rengs, B. (2017). Vulnerability of families with children: Experts' opinions about the future and what families think about it (FamiliesAndSocieties Working Paper No. 65).

Kotkin, J. (2016). *The Human City: Urbanism for the Rest of Us*, Chicago:Agate B2.

Marinković, I. (2021) Demografska analiza uticaja zdravstvene zaštite i javnog zdravlja na trendove smrtnosti stanovništva Srbije. Institut društvenih nauka, Beograd.

Galjak, M. (2014). Preduprediv mortalitet u Srbiji i Evropskoj Uniji – Komparativna Analiza. *Demografija*, 11, 135–146.